

Boris Golec

## Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem\*

Namen pričujočega besedila je predstavitev temeljnih ugotovitev raziskave<sup>1</sup> o jezikovni podobi celinskih mest današnje Slovenije v obdobju, ki je bilo doslej, še posebej s komparativnega vidika, le malo proučevano.<sup>2</sup> Gre za čas, preden se je izoblikovala moderna narodna zavest, raba jezika pa postala »politikum«. Obravnavana stoletja »prednacionalne dobe« bi zato mogli pogojno označiti kot dobo »naravnega stanja«, ko je bila divergenca med posameznikovo etnično pripadnostjo in jezikovno prakso, kjer in kolikor je do nje prihajalo, pogojena predvsem funkcijsko. Občutne spremembe so v tem pogledu nastopile v dobi razsvetljenega absolutizma; vzpostavljeno stanje se je najprej in še posebej v mestnem okolju začelo podirati v korist favoriziranega državnega jezika in kulture.

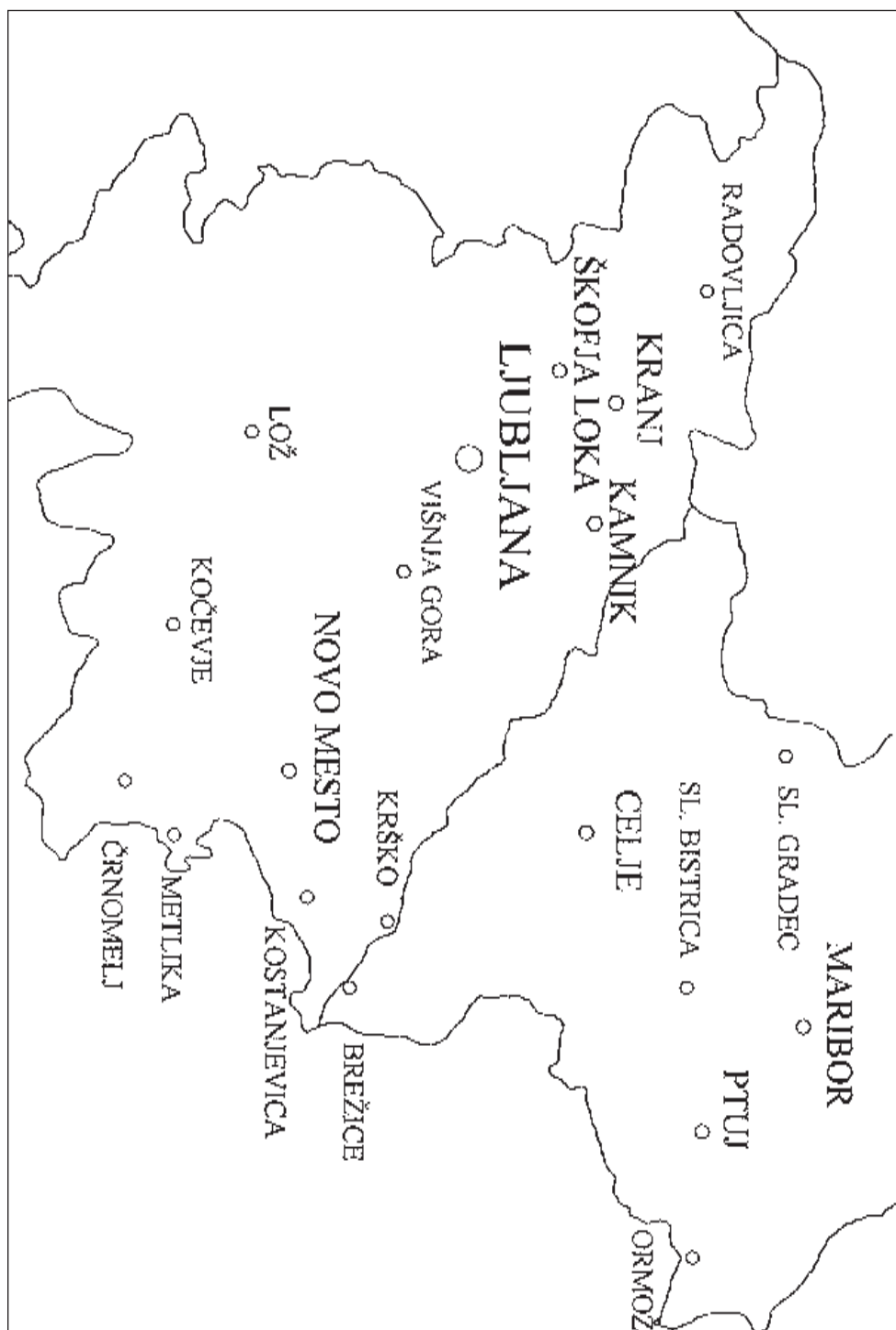
Za začetek si oglejmo prostorski okvir obravnave in njegove značilnosti. Gre za skupno 20 mest srednjeveškega nastanka, od tega 7 na Spodnjem Štajerskem in 13 na Kranjskem,<sup>3</sup> ki jih je ob znatnih medsebojnih razlikah v gospodarskem, demografskem in tudi kulturnem pogledu kot temeljni skupni imenovalc povezoval poseben pravni status naselbine in njegovega prebivalstva v odnosu do fevdalne okolice. Mesta so bila poleg tega najbolj neposredna stičišča različnih ljudstev, jezikov, kultur in idej, spričo močne fluktuacije prebivalstva pa v primerjavi s podeželjem podvržena tudi hitrejšim spremembam v etnični in jezikovni strukturi. Med obravnavanimi mestnimi naselji je najbolj izstopala Ljubljana, glavno mesto Kranjske, sedež škofije in mednarodno trgovsko središče, edino z več tisoč prebivalci, kar ga je v srednjeevropskem merilu uvrščalo med srednje velika mesta. Nad 1.000 prebivalcev, a manj kot 2.000, je premoglo le še kakšnih šest ali sedem mest: na Kranjskem Novo mesto in Kranj ter skupaj s predmestji Škofja Loka in Kamnik, na Spodnjem Štajerskem pa Maribor, nazadujoči Ptuj ter v najboljšem primeru še Celje. Nasprotno se je preostalih 12 ali tri petine

\* Razširjen referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

<sup>1</sup> Izsledke raziskave prim. tudi v: Boris Golec, Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten der Frühen Neuzeit? v: Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 38), München 2002, str. 37–64.

<sup>2</sup> Pogosteje je bila predmet obravnave etnična struktura prebivalstva, in sicer predvsem v srednjem veku, poznejšega časa pa se tovrstne obravnave bolj ali manj le dotikajo. Prim. zlasti dela: Johann Jerele, Der nationale Charakter der untersteirischen Städte im Mittelalter (phil. Diss.), Graz 1939; Josip Maček, Prebivalstvo mesta Ljubljane v srednjem veku po svojih imenih in priimkih, v: Kronika slovenskih mest III (1936), str. 160–163, 218–223; Milko Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, v: ZČ X–XI (1956–1957), str. 7–31; Hans Pirchegger, Der deutsche Bevölkerungsanteil in den untersteirischen Städten Marburg a. d. Drau und Pettau im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, v: Südostdeutsches Archiv IV (1961), str. 3–18; Norbert Weiss, Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte, Band 10/1), Graz 1998, str. 25–31.

<sup>3</sup> Raziskava ne upošteva dveh zgolj nominalnih mest – Sv. Križa (današnjega Vipavskega Križa), ki je bil povzdignjen v mesto leta 1532, ter Idrije, za katero se je mestni naslov uveljavil šele v 18. stoletju.



*Slovenska celinska mesta in deželne meje v zgodnjem novem veku*

mestnih naselbin otevalo meje demografske miniaturnosti, pri čemer jih je sedem ali dobra tretjina vseskozi ostajalo na ravni miniaturnih polruralnih mest z manj kot 500 prebivalci.<sup>4</sup>

Pri predmetu naše obravnave – vprašanju jezikovne podobe mest oziroma njihovega prebivalstva – se moramo spričo narave virov omejiti na zunanjo sliko, t.j. na govorno rabo različnih jezikov v javnosti, pogojeno predvsem z etnično pripadnostjo mestnega prebivalstva. Če je bilo v družinskem krogu slišati kar kakšen ducat različnih jezikov,<sup>5</sup> so mogli v javnem življenju najti mesto največ trije: poleg slovenščine in nemščine ponekod, a v znatno manjši meri, še italijanščina.

Osrednje vprašanje glede javne rabe jezikov v mestnih okoljih predstavlja torej razmerje med slovenščino in nemščino. Pri tem nikakor ni mogoče prezreti različne družbene vloge obeh jezikov, ki jo je bilo še posebej čutiti na področju pisanega jezika. Valvasorjeve besede, da se v Ljubljani govorijo trije jeziki, zapisuje pa vse samo nemško,<sup>6</sup> so zvest odraz dejstva, da je v osrednjih slovenskih deželah vloga pisanega jezika uprave in sodstva vso obravnavano dobo pripadala domala izključno le pisarniški nemščini. Za slednjo sta kot jezika zapisov močno zaostajali latinščina in italijanščina, omejeni vsaka na svojo specifično sfero, medtem ko je slovenščina, ki je šele sredi 16. stoletja s skromnimi koraki stopila na pot knjižnega jezika, v sodobnih dokumentih pustila povsem zanemarljive sledove.<sup>7</sup> Redki ohranjeni primerki uradnih in poluradnih slovenskih besedil imajo namreč skoraj brez izjeme značaj improviziranih zapisov, namenjenih ustni rabi, kot so sodne prisege, prisežni obrazci in javni razglasi.<sup>8</sup> Vendar pa je treba tozadevno degradiranost slovenščine presojati v luči dveh dejstev: prvič, zelo majhne stopnje pismenosti med prebivalstvom, kar velja tudi za mestni živelj, in drugič, številnih pričevanj o tem, da je slovenščina pri oblastnih organih, zlasti na nižji ravni, še globoko v 18. stoletje ohranjala položaj ustnega zunanjega in tudi notranjega uradnega jezika.<sup>9</sup>

V zvezi z različno družbeno veljavo obeh jezikov gre opozoriti še na regionalne oz. deželne razlike, ki zagotovo niso ostale brez vpliva na jezikovno prakso na mikroravni. Medtem ko je Spodnja Štajerska predstavljala samo južni, slovenski odrastek večinsko nemške dežele, je bila Kranjska edina skoraj v celoti slovenska dežela, kjer so vsi sloji praviloma kot prvi jezik obvladali slovenščino in kjer je t.i. »kranjski jezik«, drugače kot slovenščina na Štajerskem, ne nazadnje predstavljal tudi enega od temeljev plemiške deželne zavesti.<sup>10</sup>

<sup>4</sup> Natančno število prebivalcev so po enotnih merilih prvič ugotavljali šele z ljudskim štetjem 1754, vendar so rezultati štetja znani le za šest mest (Boris Golec, Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja (doktorska disertacija), Ljubljana 1999, str. 645). Zelo redke in manj zanesljive so številke, sporočene za starejši čas (npr. za Ljubljano Vlado Valenčič, Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane, v: Kronika V (1957), str. 111–123). Najrelevantnejši pokazatelj obljudenosti mest ostaja tako število hiš, podatek, ki ga za vseh 20 mest prav tako poznamo šele za sredo 18. stoletja. Za vsa obravnavana mesta gl. B. Golec, Družba, str. 625; za štajerska mesta: Jože Curk, Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754, v: Kronika 35 (1987), str. 4–8.

<sup>5</sup> Valvasor govori konec 17. stoletja o eni tretjini tujcev med meščani Ljubljane ter poleg Kranjcev naštevava pripadnike šestnajstih »ljudstev« do Francozov in Dancev (Johann Weichard Valvasor, Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach 1689, XI, str. 706)

<sup>6</sup> »Die gewöhnliche Sprach ist zu Laybach insgemein die Crainerische und Teutsche, auch bey dem Adel und Kaufleuten die Italiänische, und wird sonst Alles nur in Teutscher Sprache geschrieben« (J. W. Valvasor, Die Ehre XI (kot v op. 5), str. 708).

<sup>7</sup> Prim. Modest Golia, Slovenica I, v: Slavistična revija XI (1958), str. 130–131.

<sup>8</sup> Pregled in tipizacijo slovenskih uradnih besedil iz obravnavanega obdobja ponuja zlasti Jože Koruza, O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja, v: Jezik in slovstvo XVIII (1972/73), str. 193–200, 244–254.

<sup>9</sup> Prim. Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Ljubljana 1961, str. 459–460; prim. M. Golia, Slovenica I (kot v op. 7), str. 130–131.

<sup>10</sup> Zgovoren pokazatelj odnosa kranjskega plemstva do slovenskega jezika je Valvasorjevo naslavljanje slovenščine kot »naš jezik« in »naš kranjski jezik« (Gerald Stone, Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske, v: Valvasorjev zbornik, Ljubljana 1989, str. 232). O jeziku kranjskega plemstva prim. Maja Žvanut, Od viteza do gospoda, Ljubljana 1994, str. 32–35.

Glede na dejstvo, da je vrednost posameznih jezikov naraščala sorazmerno z njihovo uporabnostjo, ne preseneča, da je nemščina tudi v povsem slovenskem okolju že zgodaj postala jezik prestiža, še posebej kot znamenje pravne in socialne drugačnosti od podložnega kmečkega življa. Vendar pa je bilo za splošno razširjenost njene govorne rabe poleg samega znanja nujno potrebno stimulatívno okolje, ki ga je v pogojih skromnih izobrazbenih možnosti in splošne nepismenosti lahko ustvarila predvsem govorna praksa, pogojena z zadostno kritično maso govorcev. V tem pogledu so med posameznimi mesti obstajale naravnost velikanske razlike, ki jim je, kot bomo videli, najlažje najti skupni imenovalec na regionalni – deželni osnovi.

Komparativna raziskava o jezikovnem stanju v vseh 20 mestih obravnavanega prostora temelji na dveh metodah: najprej na primerjanju sodobnih poročil o obvladovanju jezikov in njihovi rabi v javnosti, čemur je v pomoč analiza imenskega fonda kot edinega kolikor toliko relevantnega pokazatelja etničnega izvora in potencialne etnične pripadnosti mestnih prebivalcev.

Primarni in nepogrešljivi vir o jezikovnih razmerah so navzlic maloštevilnosti, vsebinski lapidarnosti in pavšaliziranju najrazličnejša sodobna poročila o navzočnosti jezikov v javnosti. Mednje sodijo poleg redkih narativnih opisov neprizadetih opazovalcev predvsem cerkvene vizitacije<sup>11</sup> ter poročila o obvladovanju oziroma neznanju nemščine med vodilnimi meščani. Povedne so tudi ugotovitve, iz katerih mest so se ohranili pisani primerki slovenskega uradovanja oziroma pričevanja o običajni govorni rabi slovenščine pri poslovanju mestnih organov.

Pri drugi metodi – analizi imenskega fonda mestnega prebivalstva – se srečujemo z vrsto spoznavnih omejitev, ki so največkrat posledica prilagajanja slovenskih imen in priimkov jezikom zapisa.<sup>12</sup> Za ugotavljanje posameznikove etnične oz. jezikovne pripadnosti so skoraj povsem neuporaben kriterij osebna ali krstna imena. Prvi razlog je njihova podobnost oziroma istovetnost v različnih jezikih, poleg tega pa so pisarji ljudske klicne oblike pogosto

<sup>11</sup> Cerkevne vizitacije vsebujejo zelo pavšalne podatke, denimo o jezikih pridig in kateheze, o njihovi obiskanoosti, o številu pridigarjev posameznega jezika ter kvečjemu še o morebitnih tozadevnih težavah. V raziskavo so bile pritegnjene naslednje objavljene in neobjavljene cerkvene vizitacije. Za salzburško nadškofijo: Jože Mlinarič, Prizadevanje sekovskih škofov Martina Brennerja (1585 do 1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških škofov za katoliško versko prenovu na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–19, v: *Miscellanea (Acta ecclesiastica Sloveniae 5)*, Ljubljana 1983, str. 9–225; Jože Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656–1774 (*Acta ecclesiastica Sloveniae 9*), Ljubljana 1987; Jože Mlinarič, Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja, v: *Ormož skozi stoletja II*, Ormož 1983, str. 81–98. Za ljubljansko škofijo: Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Vizitacije 1600–1943, šk. 1–8; prav tam, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 52; Metod Benedik – Angel Kralj, Škofijske vizitacije Tomaža Hrena 1597–1629 in poročilo Apostolskemu sedežu o stanju škofije leta 1607, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae 20*, Ljubljana 1998, str. 9–95; Ana Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632 (*Acta ecclesiastica Sloveniae 12*); Ljubljana 1631–1632. Za oglejski patriarhat: Janez Höfler, Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. *Drei Verzeichnisse der Kirchen und Kapellen in Krain und Slowenischer Steiermark aus dem Ende des 16. Jahrhunderts (Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga šesta)*, Ljubljana 1982. Za goriško nadškofijo: Anton Ožinger, Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije 1751–1773. *Atti delle visite pastorali nel l'arcidiocesi di valle Saunia della arcidiocesi di Gorizia. Die Berichte der Pastoralvisitationen im Archidiocesan Saunien der Erzdiözese Görz*, Ljubljana 1991; vizitacije dolenskega arhidiakonata iz Archivio Arcivescovile di Gorizia (po fotokopijah dr. A. Ožingerja v Škofijskem arhivu Maribor). Objavljeni viri za Štajersko kapucinsko provinco: Metod Benedik – Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. *Nekdanja Štajerska kapucinska provinca (Acta ecclesiastica Sloveniae 16)*, Ljubljana 1994.

<sup>12</sup> O tem prim. zlasti Sergij Vilfan, *Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria*, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1972, Band 4*, Szombathely 1974, str. 135–136.

prilagajali jeziku zapisa, kar velja še posebej za 18. stoletje.<sup>13</sup> Tudi priimki postanejo zanesljivejše merilo etničnega izvora šele proti koncu 16. stoletja, potem ko se namesto dotodanjih vzdevkov, neredko dobesedno prevajanih v jezik vira, postopoma ustalijo kot dedni družinski priimki.<sup>14</sup>

Naša raziskava se je tako nujno omejila le na analizo priimkovnega fonda. Gre za metodo, ki so se je slovenski zgodovinarji spričo spoznavnih omejitev posluževali le izjemoma in s pridržki,<sup>15</sup> medtem ko srečamo za slovenski prostor več smelejših tovrstnih poskusov v avstrijskem zgodovinopisju.<sup>16</sup> Ugotovljeni kvantitativni rezultati takšnih raziskav so seveda daleč od eksaktnosti, interpretacije pa tem bolj problematične, če ne upoštevajo tudi drugih virov ter širšega konteksta. Priimek kot tak namreč spričuje kvečjemu, iz kakšnega jezikovnega okolja je izšel prvi nosilec, nakar je z večanjem časovne distance od časa nastanka rodbinskega imena njegovim nosilcem vse teže pripisovati etnično ali jezikovno pripadnost. Ob nespornem dejstvu, da posamezen priimek nikakor ne more biti zanesljivo merilo posameznikovega etničnega izvora, kaj šele pripadnosti, pa je izpovedna vrednost rodbinskih imen nasprotno znatno večja, kadar razpolagamo s priimkovnim fondom večje populacije.

Pri iskanju dovolj reprezentativnega vzorca priimkov so se za obravnavana mesta kot najustreznejši pokazali davčni sezname. Populacija obdavčencev – največkrat gre za hišne posestnike – zajema namreč višji, srednji in del nižjega sloja prebivalstva, tj. tisti široki del mestnega življa, ki je odločilno zaznamoval etnično in jezikovno podobo svojega okolja. Vrednost davčnih seznamov je tudi v tem, da ponujajo sliko določenega trenutka, poleg tega pa so nastajali skozi celotno obravnavano obdobje.

Najrelevantnejšo primerjavo med mesti omogočajo popisi hišnih posestnikov iz srede 18. stoletja, ko so prvič nastali po enotnih oz. primerljivih merilih za celotni obravnavani prostor: za kranjska mesta leta 1752 kot sestavni del terezijanskega katastra,<sup>17</sup> za štajerska pa dve leti pozneje (1754) v okviru prvega ljudskega štetja.<sup>18</sup> Ker je hišna posest praviloma tudi predmet starejših registrov davčne narave, je stanje sredi 18. stoletja tem lažje primerjati s stanjem v starejših sorodnih popisih. Kar pa zadeva stopnjo reprezentiranosti mestne populacije prek hišnih posestnikov, se ta od mesta do mesta nekoliko razlikuje. Medtem ko v miniaturnih mestih ena hiša večinoma ustreza eni, t. j. lastnikovi (razširjeni) družini, takšno pravilo peša skladno z naraščajočo velikostjo in gospodarsko pomembnostjo mesta.<sup>19</sup>

<sup>13</sup> Zapisi slovenskih oblik osebnih imen so prej odraz socialne kakor jezikovne pripadnosti. Tako sta npr. leta 1754 med hišnimi posestniki Slovenske Bistrice v istem popisu navedena meščan *Georg Pierz* in kajžar *Juri Oßmisch* (Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Volkszählung, Sch. 41, Heft 65, Nr. 227).

<sup>14</sup> O prevajanju priimkov prim. Sergij Vilfan, *Die Mittelalterliche Stadt* (kot v op. 12), str. 135–136; Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen*, Graz 1968, str. 101, op. 4. Vrsto primerov za Ljubljano od 15. do začetka 18. stoletja navaja Josip Mal, *Stara Ljubljana in njeni ljudje*, Ljubljana 1957, str. 70–72.

<sup>15</sup> Npr. za Kranj Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 164; za Kočevje Ivan Simonič, *Migracije na Kočevskem v luči priimkov*, v: *Etnolog VI* (1934), str. 119–120.

<sup>16</sup> J. Jerele, *Der nationale Charakter* (kot v op. 2), str. 18 sl.; H. Pirchegger, *Der deutsche Bevölkerungsanteil* (kot v op. 2), str. 3–18; N. Weiss, *Die Bürger* (kot v op. 2), str. 25–31.

<sup>17</sup> Arhiv Republike Slovenije (ARS), Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, L 2 (Škofja Loka), Nr. 41; L 336 (Ljubljana), Nr. 5, Nr. 5 1/2, Nr. 8, Nr. 9; L 337 (Radovljica), Nr. 7; L 338 (Kranj), Nr. 2; L 339 (Kamnik), Nr. 3; N 238 (Kočevje), Nr. ad 16; N 239 (Krško), Nr. 7; N 240 (Kostanjevica), Nr. 3; N 241 (Metlika), Nr. 8; N 242 (Novo mesto), Nr. 23; N 243 (Črnomelj), Nr. 6; N 244 (Višnja Gora), Nr. 8; P 192 (Lož), Nr. 7.

<sup>18</sup> StLA, Volkszählung, Sch. 36, Heft 60, Nr. 37 (Stadt Friedau); Sch. 37, Heft 61, Nr. 106 (Stadt Marburg); Sch. 37, Heft 61, Nr. 145 (Stadt Pettau), Nr. 149–152 (Freihäuser in Pettau); Sch. 39, Heft 63, Nr. 14 (Stadt Cilli), Sch. 40, Heft 64, Nr. 49 (Stadt Rann), Sch. 41, Heft 65, Nr. 227 (Stadt Windisch Feistritz), Nr. 230 (Stadt Windischgraz).

<sup>19</sup> Tako je od večine drugih mest najbolj odstopala Ljubljana. Po terezijanskem popisu prebivalstva (1754) je razmerje hiš in gospodinjstev znašalo 1: 1,91 oz. 623 hiš proti 1189 gospodinjstvom. V eni hiši je povprečno živel 10,65 oseb, v obzidanem mestu 11,25 (Vlado Valenčič, *Prebivalstvo Ljubljane pred dve stoletji*, v: *Kronika 2* (1954), str. 195), medtem ko se je povprečje v petih drugih mestih gibalo med 4,63 in 6,58 (B. Golec, *Družba* (kot v op. 4) str. 642).

Spodnja preglednica po posameznih mestih primerjalno prikazuje deleža enoznačno nemških in slovenskih priimkov hišnih gospodarjev oz. obdavčencev v dveh časovnih izsekih, ki sta s fiskalnimi popisi najboljše dokumentirana, tj. sredi 18. stoletja in v času okoli leta 1600. Pri slednjem smo za posamezna mesta izbrali tisti fiskalni popis, ki je vsebinsko in časovno najustreznejši, pri čemer pogosto ni bilo dosti ali sploh nikakršne izbire.

Kot razlikovalni kriterij med nemškimi in slovenskimi priimki<sup>20</sup> smo skušali čim dosledneje upoštevati etimološki princip. V posameznih primerih se pri tem sicer ni bilo moč povsem izogniti subjektivnim ocenam, določen delež rodbinskih imen pa smo morali uvrstiti v posebno skupino etnično neopredeljivih, ki bi bili lahko tako nemški kakor slovenski. V to kategorijo sodijo nemško zapisani poklicni priimki, saj gre največkrat za izraze, lastne obema jezikom (v slovenščini kot adaptirane izposojenke) in njunima priimkovnima fondoma (kot npr. Schuster–šuštar, Wirt–virt, Hauptmann–hauptman), ter druga, praviloma zaradi zapisa etnično nedoločljiva rodbinska imena (npr. Saller, Sumeregger ipd).<sup>21</sup> Posebni, sicer slabo zastopani kategoriji, predstavljajo tudi plemiški in tujerodni priimki, ki v mestih skupaj v povprečju dosega le po nekaj odstotkov.<sup>22</sup>

Ker je v prvem opazovanem obdobju, okoli leta 1600, marsikje še zelo visok odstotek nemških poklicnih oznak, te pa tedaj pogosto označujejo zgolj nosilčev poklic in ne pravega priimka, je v preglednici pri vseh mestih v oklepaju naveden tudi odstotek rodbinskih imen, ki ga dobimo, če poklicne priimke zanemarimo. Sredi 18. stoletja za takšno delitev ni več potrebe, saj je poklicnih oznak, zdaj dednih priimkov, le še zanemarljiv odstotek in zato ne vplivajo na razmerje med obema glavnima skupinama.

Pri Ljubljani smo zaradi ustrežnejše primerljivosti obeh davčnih popisov morali upoštevati še dejstvo, da se je mestno gospostvo v prvi polovici 18. stoletja razširilo na račun pridobljene kapiteljske in križevniške posesti v predmestjih.<sup>23</sup> Tako se pri letu 1752 prva številka nanaša na celotno–razširjeno mesto, druga, v oklepaju, pa samo na staro mestno posest.

Izračunani odstotki so seveda plod raznih dejavnikov in naključij, zato jih je treba presojati skrajno previdno, zaradi nizkih absolutnih števil tem bolj v majhnih mestih. Pri miniaturnih mestih z zelo nizkim absolutnim številom posestnikov lahko namreč že nekaj oseb, povrh tega še (sorodnikov) z enakim priimkom, bistveno poruši statistično podobo, kar v sedemdesetih letih 16. stoletja nazorno kažeta primera Loža in Radovljice.<sup>28</sup>

<sup>20</sup> Pri razvrščanju priimkov smo si pomagali predvsem z naslednjo literaturo: Franc Jakopin, Jezikovna podoba priimkov na Slovenskem, v: Seminar slovenskega jezika, literature in književnosti (SSJLK) XXVIII (1992), str. 57–62; isti, Pokrajinski tipi slovenskih priimkov (skica), v: SSJLK XXV (1989), str. 61–65; isti, Vprašanje priimkov na -man v slovenščini, v: Papers in slavic philology 1 (ann Arbor), 1977, str. 146–156.

<sup>21</sup> Ta skupina predstavlja sredi 18. stoletja v povprečju slabo osmino celotnega priimkovnega fonda (11,5%), najmanj pri Kočevju (2,5%) in največ pri Ptujju (21%).

<sup>22</sup> Daleč največ plemiških priimkov je bilo sredi 18. stoletja v Ljubljani (12%), v Mariboru in Celju dobrih 5%, drugod pa občutno manj ali sploh nič.

<sup>23</sup> O povečanju mestne posesti prim. Fran Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, v: Geografski vestnik V–VI (1929–1930), str. 147.



Mesto	Nemški priimki		Slovenski priimki	
	Okoli 1600 (1572–1612)	1754	Okoli 1600 (1572–1612)	1754
<b>Štajerska<sup>24</sup></b>				
Maribor	52% (62,5%)	57,5%	14,5% (17,5%)	17%
Ptuj	38% (59%)	57%	15% (24%)	17%
Celje	32% (34,5%)	36,5%	48% (52%)	37%
Sl. Gradec	46% (52%)	37%	26% (29,5%)	44%
Sl. Bistrica	33% (34%)	31%	41% (43%)	50%
Brežice	9% (10%)	20,5%	62% (72%)	66,5%
Ormož	2% (3%)	9%	41% (66%)	72,5%
<b>Kranjska<sup>25</sup></b>	<b>Okoli 1600 (1569–1606)</b>	<b>1752</b>	<b>Okoli 1600 (1569–1606)</b>	<b>1752</b>
Ljubljana	32% (36,5%)	16,5% (20%)	41% (47,5%)	56,5% (49%)
Lj.-mesto	41% (46%)	27% (27%)	33% (37,5%)	36% (36%)
Lj.-predmestja	7% (9,5%)	7% (9%)	60% (77%)	74% (65%)
Višnja Gora	12% (12%)	17%	79% (80%)	76%
Krško	20% (24%)	11%	55% (67%)	80%
Radovljica	35% (36%)	21,5%	51% (53%)	56%
Lož	22% (24%)	4,5%	62% (66%)	91%
Kranj	21% (23%)	19,5%	56% (62%)	67%
Kočevje <sup>26</sup>	65% (71%)	73,5%	18% (20%)	24%
Novo mesto <sup>27</sup>	12% (13%)	18%	59% (66%)	67,5%
Kostanjevica	–	13%	–	82%
Metlika	–	14%	–	73%
Črnomelj	–	18%	–	69%
Škofja Loka	–	12,5%	–	82%
Kamnik	–	17%	–	73%

<sup>24</sup> Za leto 1754 gl. op. 18. Za obdobje okoli leta 1600: Maribor (1586–1593) po objavi vira: Jože Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora XVII. Davčni registri in obračunske knjige 1452–1593, Maribor 1991, str. 258–267 (pripravil Andrej Hozjan); Ptuj (1572): StLA, Landschaftliches Archiv, Rauchgeld 1572–74, Nr. 150 (Stadt Pettau); Celje (1612): StLA, Innerösterreichische Hofkammer, Sachabt., 51/3 (Cilli), fol. 1–6; Slovenj gradec (1611): StLA, Innerösterreichische Hofkammer, Sachab., 51/23 (Windischgraz), fol. 8–14; Slovenska Bistrica (1603): StLA, Landschaftliches Archiv, Hausgulden 1603/08, Nr. 259 (Windisch Feistritz); Brežice (1585): StLA, Innerösterreichische Hofkammer, K 104, U 37/2, Urbar Herrschaft Rann, fol. 2–10; Ormož (1572): StLA, Landschaftliches Archiv, Rauchgeld 1572–74, Nr. 286 (Herrschaft Friedau und Wildhaus).

<sup>25</sup> Za leto 1752 gl. op. 17. Za obdobje okoli leta 1600: Ljubljana (1600): Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Mesto Ljubljana, Cod. XVII, mestna davčna knjiga 1600, št. 1; Višnja Gora (1591): ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, davčni register 1591; Krško (1575): ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 141, Nr. 29, urbar 1575, s. p.; Radovljica (1579): ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, urbar gospostva Radovljica 1579, pag. 123–138; Lož (1573): ARS, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XLI–8 (1573 jar etc. Vermergkht die hofstet in der statt Laaß wie hernach volgt); Kranj (1569): ARS, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 127, I/72, lit. C VIII–10, pag. 732–751; Kočevje (1574) po objavi danes izgubljenega urbarja: Peter Wolsegger, Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574, v: Mitteilungen des Musealvereins für Krain IV (1891), str. 154–158; Novo mesto (1606): ARS, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 258, I/134, lit. R V–4, s. d. (Hienach vermerkt in specie die jenigen gründt vnnd abgeprunen auch vnbewonndte heüser in der statt Ruedolfsswerdt etc.). Za pet kranjskih mest ne razpolagamo z nobenim fiskalnim virom iz tega obdobja ali pa vir vsebuje premajhen vzorec populacije.

<sup>26</sup> Pri prvem obdobju gre zgolj za plačnike dajatev (83 zasebnikov) od gospostvu podvrženih zemljišč, popisanih v urbarju iz leta 1574. Vir upoštevamo zaradi zadostne reprezentativnosti, saj so gosposčinska zemljišča pred mestom v poznejšem času hasnovali domala vsi hišni gospodarji Kočevja (prim. B. Golec, Družba (kot v op. 4), str. 632).

<sup>27</sup> Pri prvem obdobju ne gre za pravi davčni seznam, temveč za popis 184 delnih in popolnih pustot. Tolikšno število predstavlja vsaj dve tretjini novomeškega hišnega fonda, pri čemer pa so bolj zastopani premožnejši deli mesta.

Pri vrednotenju etnične podobe mesta na podlagi deležev nemških in slovenskih priimkov nadalje ne smemo prezreti dejstva, da je bilo nemalo nemških in nemško zvenceh priimkov, zlasti bliže etnični meji in v soseščini jezikovnih otokov, precej razširjenih med slovenskim kmečkim življem, ki je mestom dajalo glavnino novega prebivalstva.<sup>29</sup> Mnogi nosilci etimološko nemških priimkov tako ob priselitvi v mesto niso imeli nič skupnega z nemško etnično pripadnostjo in jezikom, statistično pa so vendarle dvignili v preglednici prikazane odstotke nemških priimkov.

Za predstavo o etnično–jezikovnih razmerah v posameznem mestu je nemajhnega pomena tudi vprašanje, kje na socialni lestvici najdemo nosilce nemških in kje nosilce slovenskih priimkov. Ker za ugotavljanje premoženjsko–socialnega statusa niti za sredo 18. stoletja nimamo na voljo enotnih ali vsaj primerljivih meril,<sup>30</sup> bi dal vsak poskus kvantificiranja preveč negotove rezultate. O povezanosti tipa priimka in socialnega položaja nosilca moremo tako podati le zelo pavšalno oceno. Ponekod, zlasti v mestih z znatnim deležem nemških priimkov obdavčencev, dajejo nemški priimki vtis večje zastopanosti med premožnejšimi kakor v populaciji vseh obdavčencev,<sup>31</sup> kar je ob velikanski demografski in kapitalski premoči nemškega jezikovnega prostora nad slovenskim ne nazadnje tudi razumljivo.

Izračunani odstotki tipov priimkov so uporabni predvsem za medmestne primerjave ter spremljanje sprememb znotraj posameznega mesta. Pri tem je pomenljiva naslednja ugotovitev. Primerjava deležev slovenskih, nemških in drugih priimkov sredi 18. stoletja z deleži v starejših davčnih popisih je v večini primerov pokazala majhne ali celo sploh zanemarljive razlike. Tako je okvirno sliko stanja v posameznem mestu mogoče s pridržki aplicirati na celotno obravnavano obdobje. Še zgovornejša je druga temeljna ugotovitev raziskave, in sicer o korelaciji med zastopanostjo priimkov na eni in jezikovno sliko mesta, kakršno podajajo narativni viri, na drugi strani. Jezikovna podoba prebivalstva, izpričana zlasti skozi prizmo jezika cerkvenih pridig, se povsod sklada z deležem nemških oziroma slovenskih priimkov.

Na podlagi obeh metod – poročil o jezikovni praksi v javnosti in razmerij med tipi priimkov – je mesta obravnavanega prostora glede na zunanjo jezikovno podobo moč shematsko razvrstiti v tri tipe, ki si od manj k bolj zastopanim sledijo takole: 3 poudarjeno »nemška«, 4 »dvojezična« in 13 poudarjeno »slovenskih« mest.

Če se osredinimo na geografsko razporejenost navedenih treh tipov, se kot odločilna ločnica pokaže deželna pripadnost. Na Kranjskem premočno prevladuje tip izrazito »slovenskega« mesta; izjemi sta samo dve – poudarjeno »nemško« Kočevje kot središče nemškega agrarnega otoka ter deželna prestolnica Ljubljana, ki sicer sodi v tip »dvojezičnega« mesta, vendar

<sup>28</sup> V Ložu (1573) z vsega 68 priimki je enoznačno nemških 15, od tega 6 Straußov, 2 Reinschla in 2 Mittereggerja. V Radovljici (1579) s samo 37 priimki je enoznačno nemških 13, od tega po dva Dienstmana, Osteierja in Gestmeierja.

<sup>29</sup> O razširjenosti posameznih nemških priimkov gl. France Bezljaj, Začasni slovar slovenskih priimkov, Ljubljana 1975.

<sup>30</sup> Za štajerska mesta (1754) se lahko opremo le na navedbo posameznikovega poklica in meščanskega statusa, za kranjska (1752) pa na višino letnega dohodka od hiše in pri večjih mestih kvečjemu še na podatek o lokaciji hiše znotraj mesta.

<sup>31</sup> V tem pogledu je ilustrativna Ljubljana, ki je bila zaradi svojega pomena gotovo poseben primer in najbolj internacionalno mesto. Med 906 novosprejetimi meščani v polstoletju od 1720 do 1770 jih je namreč kar 43% nosilo nemški priimek, 39% slovenskega ter 12% nedoločljivega nemško–slovenskega (objava seznama novosprejetih meščanov: Oskar Gratzky, Laibachs Bürgerschaft von 1720 bis 1786, v: Mitteilungen des Musealvereins für Krain XVI (1903), str. 70–88.



ohranja prevladujoči »slovenski« značaj. Nasprotno imata na Spodnjem Štajerskem izrazito »slovensko« podobo le obe obmejni miniaturni mesti Brežice in Ormož, tri srednje velika mesta – Celje, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec – so poudarjeno »dvojezična«, največja in hkrati najsevernejša Maribor in Ptuj pa sodita v tip izrazito »nemških« mest.

Naj razlike med deželama ponazorimo še statistično – z deleži nemških in slovenskih priimkov med hišnimi gospodarji sredi 18. stoletja. V kranjskih mestih znaša delež enoznačno nemških priimkov v povprečju le slabo petino (19,5%, brez Kočevja 15,5%), na Spodnjem Štajerskem pa dobro tretjino (36%). Regionalne razlike so še opaznejše pri odstotkih enoznačno slovenskih priimkov. V kranjskih mestih jih je v povprečju dobri dve tretjini (69%, brez Kočevja 73%), v štajerskih le dobri dve petini (43%).

Oglejmo si posamezne tipe mest še поблиže. V prvi tip sodijo tri navzven pretežno nemška mesta – Kočevje, Maribor in Ptuj, v katerih med posestniškim slojem močno prevladuje nemški etnični element. V Kočevju, kjer je bilo sredi 18. stoletja nemških skoraj tri četrtine rodbinskih imen hišnih posestnikov in le slaba četrtina slovenskih, je v cerkvi izpričana samo raba nemščine.<sup>32</sup> Pri tem velja poudariti, da je spričo posebnosti kočevskega govora, t. i. »Gottscheer Sprache«, duhovščina praviloma izhajala iz domačega okolja.<sup>33</sup> Kočevje lahko tako, upoštevaje njegovo posebnost, označimo kot najbolj nemško mesto, k čemur sta največ prispevala nemško kmečko zaledje mesta in močna zaprtost kočevskega jezikovnega otoka navzven.<sup>34</sup>

Nekoliko drugačno etnično in jezikovno stanje srečamo v Mariboru in na Ptujju, ki sredi 18. stoletja izkazujeta blizu tri petine nemških in le šestino slovenskih priimkov, podobna zastopnost rodbinskih imen pa je izpričana tudi v zadnji tretjini 16. stoletja. Pri obeh je temu ustrezno že za prvo polovico 16. stoletja zaslediti jasno prevlado nemških pridig nad slovenskimi. Tako mariborski meščani okoli leta 1537 niso bili zadovoljni samo z enim nemškim in enim slovenskim pridigarjem, ampak so zahtevali vzpostavitev prejšnjega stanja, ko sta ob slovenskem pridigarju delovala dva nemška.<sup>35</sup> Na Ptujju je bila Slovincem v istem času namenjena predmestna cerkev sv. Ožbolta, v župnijski cerkvi oziroma v mestu pa so bile slovenske pridige izjemoma, potem ko so predmestno cerkev leta 1532 požgali Turki.<sup>36</sup> Tudi pozneje so na Ptujju slovensko

<sup>32</sup> Goriški nadškof grof Attems je Kočevce ob vizitaciji leta 1761 nagovoril samo v nemščini (Archivio Arcivescovile di Gorizia, Visitatio 1761, Sign. 15 (30), fol. 68, po fotokopijah dr. A. Ožingerja v Škofijskem arhivu Maribor). Iz leta 1628 pa poznamo zahtevo, da morata bodoča kočevska kaplana obvladati nemški jezik (Majda Smole, Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747, 2. del: Cerkvene zadeve Lit. G (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, Zvezek 4), Ljubljana 1988, str. 33).

<sup>33</sup> O izvoru duhovnikov kočevske župnije prim predvsem: M. Smole, Vicedomski urad, 2. del (kot v op. 32) str. 29 sl., 187 sl., 246 sl.; Archivio Arcivescovile di Gorizia, Visitatio 1761, Sign. 15 (30), fol. 64; Frančišek Pokorn, Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788, Ljubljana 1908, str. 176–185; Heinrich Georg Hoff, Historisch–statistisch–topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien, Zweyter Theil, Laibach 1808, str. 99. O pomanjkanju domačih duhovnikov in težavah zaradi t.i. »Gottscheer Sprache« gl. Nadškofijski arhiv Ljubljana, ŠAL/Ž, fasc. 116, Kočevje (1701–1830), npr. 5. 11. 1794, 23. 11. 1794, 21. 2. 1820.

<sup>34</sup> Zaprtost Kočevske in mesta Kočevje poleg tipično kočevskih priimkov potrjujejo poročne matične knjige. V obdobju 1671–1760 si je kar 57% mestnih mladoporocencev izbralo partnerja iz domačega mesta, od preostalih 43% pa dve tretjini (66%) v domači župniji, le slaba četrtina (23%) drugod na Kranjskem in dobra desetina (11%) na nemškem govornem področju, kar je močno drugačna slika kot pri drugih sedmih mestih spodnjega dela Kranjske (B. Golec, Družba (kot v op. 4), str. 795–796).

<sup>35</sup> Jože Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje – 1786, v: Zbornik ob 750–letnici mariborske škofije 1228–1978, Maribor 1978, str. 143; prim. tudi Jože Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru do jožefinske dobe, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I, Maribor 1991, str. 460.

<sup>36</sup> Anton Klasinc, Arhiv mesta Ptujja, v: Poetovio–Ptuj 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici, Maribor 1969, str. 72–73.

redno še naprej pridigali v predmestju<sup>37</sup> in le tu in tam v kakšni manjši cerkvi v obzidanem mestu.<sup>38</sup> V enako smer je šel razvoj v Mariboru, kjer je redno slovensko pridiganje sredi 18. stoletja prav tako živelo samo še zunaj mestnega obzidja. Potem ko je bilo nedeljske in praznične slovenske pridige sredi 17. stoletja – sočasno z nemškimi v župnijski cerkvi – mogoče poslušati zunaj na pokopališču oziroma pozimi v špitalski cerkvi, so jih namreč pozneje prenesli v predmestno cerkev, v župnijski cerkvi pa sta ostali izključno nemška pridiga in kateheza.<sup>39</sup> Nazadnje so v času jožefinskih reform v obeh obdravskih mestih potrdili nemško-slovensko ločitev tudi na cerkvenoupravnem področju, in sicer z ustanovitvijo posebne slovenske predmestne župnije (*windische Pfarre*).<sup>40</sup>

Manj prisotna je bila nemščina v štirih mestih, uvrščenih v tip dvojezičnih mest, vendar pri slednjih ne smemo prezreti vtisa o močnejši zastopanosti nemškega elementa v gospodarsko in politično vodilnem delu prebivalstva. Ta je imel tako večjo težo pri odločanju o vlogi jezikov v javnem življenju, kot bi mu pripadala glede na njegovo številčno zastopanost.

Za Ljubljano, edinega predstavnika tega tipa mest na Kranjskem, v obravnavani dobi vsa znana poročila o govorjenih jezikih na prvem mestu navajajo slovenščino, za njo nemščino in nekatera tudi italijanščino, razširjeno med plemiči in trgovci.<sup>41</sup> Cerkevna raba nemškega jezika je tu že v prvi polovici 16. stoletja opazno zaostajala za rabo slovenščine. V stolnici so prva znana nemška pridigarja formalno nastavili leta 1533, in sicer z utemeljitvijo, da se zaradi priseljevanja povečuje število nemških trgovcev in obrtnikov.<sup>42</sup> Leta 1561 je veljalo pravilo, da so v mestu ob nedeljah in praznikih štiri pridige, od tega tri slovenske in ena nemška,<sup>43</sup> po letu 1600 in še posebej v 18. stoletju pa se množijo poročila o slabi obiskanosti nemških pridig, za katere je sicer poleg škofijske duhovščine skrbela tudi večina redovnih skupnosti.<sup>44</sup>

Povedano torej predvideva zmanjšanje nemškega dela ljubljanskega prebivalstva v korist slovenskega. Če bi sodili po priimkih, je bil upad nemškega elementa sploh zelo velik. Potem ko je pri obdavčencih pod mestno jurisdikcijo delež enoznačno nemških priimkov znašal leta

<sup>37</sup> Prim. J. Mlinarič, Župnije (kot v op. 11), str. 16, 168, 359; prim. J. Mlinarič, Prizadevanje (kot v op. 11), str. 43, 81, 155; prim. Jože Mlinarič, Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800, v: Minoritski samostan na Ptuj 1239–1989, Ptuj–Celje 1989, str. 89, 113.

<sup>38</sup> Iz leta 1545 imamo podatek, da je redno slovensko pridigal (*das Wort Gottes windisch gepredigt*) dominikanski prior, v samostanu sicer edini Nemec (!) (Marija Hernja Masten, Vpisna knjiga meščanov mesta Ptuja 1684–1917 (Zgodovinski arhiv Ptuj. Viri 1), Ptuj 1995, str. 13), iz leta 1617 pa je podatek o slovenskih nedeljskih pridigah za varovance meščanskega špitala (J. Mlinarič, Prizadevanje (kot v op. 11), str. 155).

<sup>39</sup> Prim. J. Mlinarič, Župnije (kot v op. 11), str. 16, 58, 147–149, 151–152, 155, 333, 353; J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika, 1978 (kot v op. 35), str. 162, 170, 171, 175, 176, 181, 183; J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika, 1991 (kot v op. 35), str. 468, 471, 473, 475.

<sup>40</sup> Prim. J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika, 1991 (kot v op. 35), str. 475–476; Anton Ožinger, Prafara sv. Jurija na Ptuj, mati župnij hčera, v: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«, Ptuj 1998, str. 141–142; J. Mlinarič, Zgodovina samostana (kot v op. 37), str. 123–125; prim. tudi Carl Schmutz, Historisch–Topographisches Lexicon von Steyermark, Zweyter Theil, Gratz 1822, str. 488; Dritter Theil, Gratz 1822, str. 121.

<sup>41</sup> Npr. potopisec Hugon Blotius 1571–1574, ki jasno spričuje jezikovno različnost med Slovenj Gradcem in Ljubljano (France Stele, Potovanje skozi Slovenijo v l. 1571 in 1574, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20 (1939), str. 307), papežev vojak Matija iz Kranja (Ivan Vrhovnik, Slovenščina v ljubljanskih cerkvah, v: Kronika slovenskih mest I (1934), str. 37) ter J. W. Valvasor (Die Ehre XI (kot v op. 5), str. 708).

<sup>42</sup> Lilijana Žnidaršič Golec, Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila (*Acta ecclesiastica Sloveniae* 22), Ljubljana 2001, str. 66, 335. Prim. tudi I. Vrhovnik, Slovenščina (kot v op. 41), str. 35–36.

<sup>43</sup> M. Golia, Slovenica I (kot v op. 7), v: Slavistična revija XI (1958), str. 131.

<sup>44</sup> Prim. I. Vrhovnik, Slovenščina (kot v op. 41), str. 37–39.

1600 skoraj tretjino (32%),<sup>45</sup> je namreč sredi 18. stoletja (1752) nosil nemški priimek le še vsak šesti hišni posestnik (16,5%) oziroma vsak peti (20%), če upoštevamo samo prvotno območje mestne jurisdikcije. V resnici je bilo statistično zmanjšanje nemških rodbinskih imen v precejšnji meri posledica naraščajočega deleža kategorije plemiških in plemenitenih hišnih posestnikov, med katerimi zasledimo znaten odstotek prvotno nemških.<sup>46</sup> Za manj kot bi pričakovali glede na upad nemških priimkov, se je v istem časovnem razponu 1600–1752 povečal odstotek nedvoumno slovenskih priimkov, in sicer na starih mestnih tleh z 41% na slabo polovico (49%) oziroma na 56,5% v celotnem – razširjenem mestu.<sup>47</sup> Izrazito slovenska so bila zlasti vsa ljubljanska predmestja, medtem ko smo v obzidanem mestu leta 1752 še vedno našli nad četrtino nemških priimkov (27%)<sup>48</sup> ob samo dobri tretjini (36%) slovenskih in visokem deležu plemiških (18%). Toda ravno pri Ljubljani zahteva presojanje deležev priimkov posebno previdnost; zaradi večje gostote prebivalcev na hišo in številnih najemnikov so namreč priimki hišnih posestnikov precej manj zanesljiv pokazatelj etnične strukture mestnega prebivalstva kot pri drugih mestih.<sup>49</sup>

V treh štajerskih predstavnikih tipa dvojezičnih mest – v Slovenski Bistrici, Slovenj Gradcu in Celju – je bilo razmerje nemških in slovenskih priimkov v primerjavi z Ljubljano bolj uravnoteženo. Deleži nemških so se sredi 18. stoletja povsod gibali okoli tretjine (31–37%), deleži slovenskih pa med dobro tretjino in polovico (37–50%). Če navedene številke primerjamo s stanjem okoli leta 1600, je sicer zaslediti določen upad deleža slovenskih rodbinskih imen v Celju, vendar ne hkrati tudi povečanja deleža nemških.<sup>50</sup> Najopaznejši premik je zabeležil Slovenj Gradec, in sicer tako pri slovenskih kot pri nemških rodbinskih imenih. Odstotek slovenskih priimkov hišnih posestnikov se je namreč iz občutne podrejenosti nemškim v začetku 17. stoletja (26 : 46%) prevesil do srede 18. stoletja v njihovo rahlo prednost (44 : 37%), ki jo davčni popisi beležijo že konec 17. stoletja.<sup>51</sup>

Kot posredno potrjujejo poročila o cerkveni rabi jezikov, se je slovenski etnični element od 16. stoletja očitno res okreplil na račun nemškega, kar utegne biti ena od posledic zmanjšanja gospodarskega pomena Slovenj Gradca. Po pričevanju dunajskega potopisca Blotiusa iz 70-ih let 16. stoletja so v mestu tedaj poznali le nemško pridigo, slovenska pa je živela samo v predmestju,<sup>52</sup> tj. v župnijski cerkvi v Starem trgu. Izmenjavanje ene in druge pridige vsako

<sup>45</sup> Z ugotovljenim deležem nemških priimkov (32%) je primerljiv podatek, da je v letih 1578–1593 med protestanti, ki so se v Ljubljani udeleževali cerkvenih opravil, odstotek nemških vernikov prav tako znašal okoli tretjino; slovenskih vernikov je bilo dve tretjini, pri čemer naj bi bile okoli leta 1580 protestantske približno tri četrtine ljubljanskega prebivalstva (Vlado Valenčič, *Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva v času protestantizma*, v: *Kronika* 16 (1968), str. 137–138).

<sup>46</sup> Med letoma 1600 in 1752 se je delež plemiških oz. plemenitenih hišnih posestnikov v celotni Ljubljani skupaj s predmestji potrojil: s 4% se je dvignil na 12% oz. na 13%, upoštevaje samo območje stare mestne posesti. Vendar pa je bil dejanski delež plemiškega življa neprimerno nižji kot delež plemičev med hišnimi posestniki, saj je terezijansko ljudsko štetje med stalnimi prebivalci mesta ugotovilo le 3,04% plemiških oseb (Vlado Valenčič, *Prebivalstvo Ljubljane* (kot v op. 19), str. 197).

<sup>47</sup> Leta 1650–51: 44% slovenskih, 29% nemških; leta 1700: 45% slovenskih, 19% nemških. – ZAL, *Mesto Ljubljana*, Cod. XVII, mestne davčne knjige za leta 1650 (št. 34a, 34b), 1651 (35a) in 1700 (št. 81).

<sup>48</sup> Leta 1650–51: 35%, leta 1700: 23% (gl. op. 47).

<sup>49</sup> Gl. op. 19.

<sup>50</sup> Tudi v prvi tretjini 18. stoletja je bilo razmerje nemških in slovenskih priimkov obdavčencev zelo uravnoteženo; leta 1711: 35,5% slovenskih in 37,5% nemških, leta 1732: 36,5% slovenskih in 37,5% nemških (Zgodovinski arhiv Celje, Mestni magistrat Celje, šk. 33).

<sup>51</sup> Leta 1691 sta nemški oz. slovenski priimek nosila povsem enaka deleža mestnih obdavčencev (43%), leta 1698 pa je znašalo razmerje 46,5% : 38% v korist slovenskih priimkov (StLA, *Landschaftliches Archiv*, Sch. 327, Heft 1140).

<sup>52</sup> F. Stele, *Potovanje* (kot v op. 41), str. 305.

drugo nedeljo je v mestni subvikariatni cerkvi prvič izpričano za čas pred vizitacijo leta 1652, čemur pa je vsaj prehodno sledilo spet samo nemško pridiganje. Da so bile pridige v mestu nekaj resnično izključno nemške, so potrdili tudi sami (vodilni) meščani leta 1697, ko so se pritoževali, da je zdaj v mestni cerkvi na veselje okoliških kmetov več slovenskih kot nemških pridig.<sup>53</sup> V prvi polovici 18. stoletja so v mestu slej ko prej uravnoveženo pridigali v obeh jezikih, pri čemer se je mestno predstojništvo leta 1734 zavzemalo, naj bo osrednja nedeljska in praznična pridiga nemška,<sup>54</sup> iz šestdesetih let pa imamo verodostojno poročilo o slabem obisku in posledičnem opuščanju nemških pridig ob določenih nedeljah v letu.<sup>55</sup>

Z manj podatki o rabi jezikov v cerkvi razpolagamo za Celje in zlasti za Slovensko Bistrico, pri kateri najbolj pogrešamo poročila iz zgodnejše dobe. V obeh mestih je prednostni položaj vseskozi ohranjala slovenščina, kar pa je presojati tudi v luči dejstva, da sta bila župnijska sedeža, drugače kot pri Slovenj Gradcu, v samem mestu in da sta obe župniji vključevali slovensko podeželsko okolico. Tako je imel celjski mestni župnik konec 16. stoletja nemškega in slovenskega pridigarja,<sup>56</sup> sredi 18. stoletja pa se poleg nemške in pogostejše slovenske pridige omenja izključno le slovenska kateheza.<sup>57</sup> V manjši Slovenski Bistrici, kjer je bil delež enoznačno nemških priimkov – slaba tretjina – tako v začetku 17. kot sredi 18. stoletja sicer le malo nižji kot v Celju, je imela nemščina manj veljave v župnijski pastoralni, a so zato za nemške pridige v samostanski cerkvi skrbeli minoriti, priseljeni v začetku 17. stoletja iz Celja.<sup>58</sup> Nemško pridiganje je postalo obveznost župnijske duhovščine šele z ukinitvijo samostana v jožefinski dobi.<sup>59</sup>

Ostane nam še pogled na tretji tip, tj. na izrazito slovenska mesta. Na Kranjskem se jih je mednje uvrščalo kar 11 od 13, na Spodnjem Štajerskem pa le obe obmejni mesteci. Dejstvo, da v nobenem niso izpričane redne nemške pridige,<sup>60</sup> niti najmanj ne preseneča, če analiziramo priimke hišnih posestnikov. Sredi 18. stoletja se je namreč delež enoznačno nemških rodbinskih imen gibal v razponu med manj kot 5% pri Ložu in nekaj več kot 20% pri Brežicah in Radovljici, delež slovenskih pa – z izjemo male Radovljice (56%) – med dvema tretjinama in dobrimi 90%. V tem tipu mest nemško govoreča manjšina ni mogla priti do izraza, saj so jo sestavljale maloštevilne družine ali celo zgolj priseljeni posamezniki, za katerimi so pogo-

<sup>53</sup> Prim. J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih pridigah v Slovenjgradcu, ČZN XVII (1922), str. 33–34.

<sup>54</sup> NŠAL, Vizitacije, fasc. 5, vizitacija 1734, 10. 7. 1734; prim. J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih (kot v op. 53), str. 35.

<sup>55</sup> J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih (kot v op. 53), str. 35.

<sup>56</sup> Janez Höfler, Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. Drei Verzeichnisse der Kirchen und Kapellen in Krain und Slowenischer Steiermark aus dem Ende des 16. Jahrhunderts (Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga šesta), Ljubljana 1982, str. 64, 65.

<sup>57</sup> Anton Ožinger, Vizitacijski zapisniki (kot v op. 11), str. 147, 462, 653, 780. O rabi jezikov v Cerkvi prim. tudi M. Benedik – A. Kralj, Kapucini (kot v op. 11), str. 24.

<sup>58</sup> Najzgodnejši podatek o redni nemški pridigi pri minoritih je šele iz leta 1760 (A. Ožinger, Vizitacijski zapisniki, str. 30, 535), vendar je šlo nedvomno za starejšo prakso, saj so meščani ob ukinitvi samostana zatrdjevali, da so njihovi predniki samostan ustanovili (1614) za nemško bogoslužje (Jože Koropec, Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju, v: Zbornik občine Slovenska Bistrica II, 1990, str. 67). O minoritskem samostanu v Slovenski Bistrici prim. J. Koropec, Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700, v: Zbornik občine Slovenska Bistrica I, Slovenska Bistrica 1983, str. 134–135.

<sup>59</sup> Prim. J. Koropec, Mesto Slovenska Bistrica (kot v op. 58), str. 67–68.

<sup>60</sup> Gl. op. 11. – Zanimiv primer je Škofja Loka, za katero ni nobenih poročil o uporabi nemščine v mestnih cerkvah, so pa redne nemške pridige do srede 17. stoletja izpričane v župnijski cerkvi v Stari Loki, kamor je spadal mestni vikariat Škofja Loka; namenjene so bile okoliškemu nemško govorečemu kmečkemu življu, ki se je v naslednjem stoletju dokončno asimiliralo (prim. Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospodarstvo (973–1803), Škofja Loka 1973, str. 335).

sto že v eni ali dveh generacijah ostali le še tuje zveneči priimki, ki dajejo vtis večje nemške navzočnosti od dejanske.<sup>61</sup>

Obvladovanje nemškega jezika med prebivalstvom je bilo v tem tipu mest slabo razširjeno, kar velja zlasti za zgodnejši čas. Tako imamo iz dobe reformacije in protireformacije več poročil o neznanju nemščine med vodilnimi meščani oziroma o njenem obvladovanju kot večščini.<sup>62</sup> V tem času nemščine neveščih sodnikov ne zasledimo samo v malo pomembnih mestecih, ampak tudi v Škofji Loki<sup>63</sup> in dva celo v Ljubljani.<sup>64</sup> Poročila, ki pri mestnih funkcionarjih izpostavljajo neobvladovanje branja in pisanja ter z njima povezano neznanje nemščine, srečujemo nato pri manjših kranjskih mestih še globoko v 18. stoletje.<sup>65</sup> V takih pogojih se je moralo celotno mestno javno življenje odvijati v slovenščini, čeprav se je vse zapisovalo nemško. Iz zapisane nemščine so, kot pričajo viri, spet tolmačili v govorjeno slovensko besedo, in to ne le navadnim ljudem, temveč tudi večini v mestnem svetu.<sup>66</sup> Tako ne preseneča, da so se redki primerki slovenskih uradnih besedil ohranili zgolj iz izrazito slovenskih mest ter iz Ljubljane.<sup>67</sup>

Podobno usodo kot nemški prišleki v tipu izrazito slovenskih mest so spričo jezikovno nestimulativnega okolja povsod doživljali tretjejezični priseljenci. Analiza priimkov samo potrjuje znano dejstvo, da je bilo med njimi daleč največ Italijanov.<sup>68</sup> Tako je italijanske priimke sredi 18. stoletja (1752–1754) zaslediti pri hišnih posestnikih v polovici obravnavanih mest, od tega največ v Ljubljani, kjer se je njihov odstotek med hišnimi posestniki bližal dvajsetini (4,8%).<sup>69</sup> Edinole v kranjski prestolnici je izpričano tudi redno nedeljsko pridiganje v italijanščini, in sicer sredi 17. stoletja, ko je priseljevanje iz italijanskih dežel doživljalo svoj zadnji vrhunec.<sup>70</sup>

<sup>61</sup> Podobno so za priseljenci ostajali slovenski priimki v mestih nemškega dela Štajerske; takih je bilo, denimo, v začetku 18. stoletja med hišnimi posestniki Knittelfelda blizu desetina (!) (StLA, Landschaftliches Archiv, Herdsteuer 1705/09, St. 6, Stadt Knittelfeld, 13. 12. 1706).

<sup>62</sup> Prim. August Dimitz, *Urkunden zur Geschichte der Reformation in Krain aus den Jahren 1540 bis 1634, v: Mittheilungen des historischen Vereins für Krain XXII (1867)*, str. 82, 83, 96, 97.

<sup>63</sup> Sergij Vilfan, Poročilo o kontroli krčmarskih meril iz leta 1579, v: *Kronika 36 (1988)*, str. 241; prim. tudi S. Vilfan, *Pravna zgodovina (kot v op. 9)*, str. 459.

<sup>64</sup> Po besedah deželnega vicedoma je bil nemščine nevešč Nikolaj Durlach (Duelacher), ljubljanski mestni sodnik v letih 1587–1595 (A. Dimitz, *Urkunden zur Geschichte (kot v op. 62)*, str. 82), v začetku 17. stoletja pa Janez Kumberger, sodnik s prav tako nemško zvenečim priimkom, ni znal (nemško) brati (A. Kaspret, *Aus dem Tagebuche eines krainschen Edelmannes (1606–1608)*, v: *Mittheilungen des Musealvereins für Krain VIII (1895)*, str. 61). Prim. tudi Boris Golec, »Butale so vas, pa ji pravijo mesto«. Butalstvo spodnjekranjske purgarije v predrazsvetljenski dobi, v: *Zgodovina za vse IV (1997)*, št. 2, str. 38.

<sup>65</sup> V tem pogledu so zgovorna poročila iz štirih dolenskih mest v prvih dveh desetletjih 18. stoletja: v Metliki zna poleg mestnega sodnika brati in pisati nekaj mož, v Črnomlju sodnik in pisar, v Višnji Gori od vseh meščanov samo sodnik in v najmanjši Kostanjevici celo samo pisar (B. Golec, *Butale so vas (kot v op. 64)*, str. 38). Razumljivo je torej, zakaj se je Višnjan Matija Kuntara leta 1739 samovšečno naslovil kot »der teutschen sprach kündiger bürger« (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W I–14, predstavljeno 26. 6. 1739).

<sup>66</sup> Prim. A. Svetina, *Metlika. Dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice, Ljubljana 1944*, str. 16; Boris Golec, *Iz zgodovine pisarniške slovenščine v 1. polovici 18. stoletja*, v: *Arhivi XXIV (2001)*, str. 108.

<sup>67</sup> Znani slovenski uradni zapisi mestne proveniencie izvirajo iz Ljubljane, Kamnika, Kranja, Loža, Višnje Gore, Metlike in Ormoža. Pregled besedil z napotki na nahajališča in objave gl. zlasti v: J. Koruza: *O zapisanih primerkih (kot v op. 8)*, str. 198, 245–246, 248, 250; prim. tudi Ema Umek (ur.), *Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem jeziku (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Katalogi, Zvezek 5)*, Ljubljana 1982, str. 23, 31, 33, 48, 50, 51, 56; za Ormož: Anton Klasinc, *Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov*, v: *Ormož skozi stoletja, Maribor 1973*, str. 76; za Metliko: Modest Golia, *Slovenica v spisih metliškega čevljarskega ceha*, v: *ZČ V (1951)*, str. 214–222.

<sup>68</sup> O priseljevanju Italijanov gl. Ferdo Gestrin, *Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja*, v: *ZČ 35 (1981)*, str. 223 sl.

<sup>69</sup> Ljubljani sta po deležu italijanskih priimkov med hišnimi posestniki sledila Celje (4,1%) in Maribor (3,4%).

<sup>70</sup> M. Golia, *Slovenica I (kot v op. 7)*, str. 133. Vsaj občasne, če že ne redne italijanske pridige so bile v Ljubljani že pred letom 1547 (prim. I. Vrhovnik, *Slovenščina (kot v op. 41)*, str. 36; L. Žnidaršič–Golec, *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila (Acta ecclesiastica Sloveniae 22)*, Ljubljana 2001, str. 145, op. 609; Anton Svetina, *Protestantizem v Ljubljani*, v: *II. Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952*, str. 161).



Možnost ohranjanja iz roda v rod je pri nemščini v razliko od italijanščine temeljila na drugačnih, neprimerno ugodnejših osnovah, kakršni sta bili zlasti državni okvir in družbena veljava nemškega jezika. Osnovni pogoj, brez katerega nemščina v zgodnjem novem veku v nobenem mestu ne bi mogla sama po sebi prodreti na vidnejše mesto, pa je vendarle predstavljala šele zadostna kritična masa nemško govorečega življa, povezana s stalnim pritokom nemškega etničnega elementa.

Za ponazoritev povedanega si na primeru dveh štajerskih obdravskih mest oglejmo, kako je različna intenzivnost priseljevanja iz nemškega prostora ohranjala na eni strani poudarjeno nemško zunanjo podobo Maribora ter na drugi slovenski značaj malega Ormoža. Kot kažejo rezultati raziskav o izvoru mariborskih meščanov do leta 1600, jih je že tedaj iz krajev severno od slovenske etnične meje prihajala več kot polovica.<sup>71</sup> Zanesljivejši in še zgovornejši so podatki za poznejši čas: tako je bilo v času od 1762 do 1836 med vsemi novosprejetimi meščani Maribora nad 70% priseljencev, od tega samo četrtina iz današnjega slovenskega prostora (25%), iz nemških dežel pa dobra polovica (55%) ali dobri dve tretjini (69,5%), upošteva tudi dvojezične češke dežele in Koroško.<sup>72</sup> V pogledu krajevnega izvora prebivalstva razpolagamo za Ormož z naravnost edinstvenim virom – zasebnim popisom mestnih prebivalcev iz leta 1724, ki navaja krajevno poreklo domala sleherne odrasle osebe v mestu.<sup>73</sup> Če se omejimo samo na hišne gospodarje, jih je od skupno 68, od tega 10 žensk, izviralo iz nemških krajev le sedem ali ena desetina (10,3%) ter dva iz čeških dežel.

Predstavljeni prikaz jezikovne podobe mest, utemeljen na analizi priimkovnega fonda hišnih posestnikov in poročil o javni rabi jezikov, je razumljivo zelo shematičen. Jezikovne razmere in z njimi povezane navade v mestnih okoljih predstavljajo namreč precej kompleksnejšo problematiko. Marsikje je bila, denimo, razširjen pojav funkcijska dvo- in večjezičnost, kar nas nujno privede na področje sociolingvistike oz. mikrosociolingvistike, ki pa ga moramo spričo pičle dokumentiranosti pustiti ob strani. Sklepamo lahko, da so se glede javne rabe jezikov v vsakem mestu vzpostavila lastna pravila, ki so jim v največji meri dajali ton meščani, močan podton nižji sloji, nadalje lokalna tradicija, interakcija z mestno okolico in končno tujci. Posameznikovo jezikovno obnašanje so poleg samega obvladovanja jezikov narekovali še potreba, krajevna praksa ter uporabnost v različnih jezikovnih situacijah in mikrookoljih, začenši z družinskim. Jezik tako ni bil vezan samo na osebo ali skupino, temveč tudi ali celo predvsem na jezikovno situacijo, pri čemer seveda ne smemo pozabiti na medjezikovne interference, zagotovo najbolj opazne v adaptirani nemški, a tudi v lokalno nemščino prevzeti slovenski leksiki.

V splošnem pa lahko sklenemo, da je v obravnavanih mestih, ki so bila vsa razen Kočevja obdana s slovensko okolico, posameznik laže shajal brez znanja nemščine kakor brez slovenščine. Zavoljo objektivnih okoliščin so namreč tudi v mestih s poudarjeno nemškim značajem skoraj vsi domačini vsaj za silo obvladali slovensko, o čemer obstajajo pričevanja sodobnikov za Maribor prve polovice 19. stoletja, tj. v času, ko je bil jezik sicer že izrazito

<sup>71</sup> Iz podatkov N. Weissa (*Die Bürger* (kot v op. 2), str. 38–45) o potencialnem in mestoma tudi dejanskem krajevnem izvoru mariborskih meščanov do 1600 je mogoče izračunati, da je četrtina (25%) izvirala iz neposrednega mestnega zaledja (*Umland*) in slaba polovica (49%) iz današnjega slovenskega prostora, vključno z mesti.

<sup>72</sup> Izračunano po objavljenih podatkih v: Antoša Leskovec, *Politični in kulturni razvoj Maribora 1752–1850*, v: *Maribor skozi stoletja*, Razprave I, Maribor 1991, str. 195–197.

<sup>73</sup> Zgodovinski arhiv v Ptuj, Arhiv mesta Ormož, šk. 1, *Popis prebivalstva mesta Ormož 1724*. – Od 58 moških hišnih gospodarjev jih ima nemški oz. nemško zveneči priimek blizu dve petini (22 ali 38%). Etničnih Nemcev je bilo v resnici v najboljšem primeru dobra četrtina (16 ali 27,5%), od teh pa se jih je samo 8 ali 14% priselilo iz nemškega prostora, med njimi dva iz čeških dežel, preostali pa iz spodnještajerskih mest in trgov, vključno z Ormožem.



vezan na socialno kategorijo.<sup>74</sup> Iz zgodnejšega časa sta v tem pogledu zgovorni poročili o jezikovnem znanju Slovenjgradčanov, in sicer v dveh časovnih izsekih, ko se je v mestni cerkvi pridigalo samo nemško. Potopisec Blotius navaja v 70-ih letih 16. stoletja, da obvladajo meščani oba jezika,<sup>75</sup> po pričevanju mestnega sodnika pa je bilo leta 1652 v mestu malo meščanov, ki ne bi znali slovensko, ter mnogo takih, ki niso obvladali nemško.<sup>76</sup> V tej zvezi velja omeniti, da še tako dobre kvalifikacije ob nezadovoljivem znanju slovenskega jezika niso zadoščale za pridobitev službe mestnega pisarja.<sup>77</sup>

Znanje in razumevanje nemščine je bilo nasprotno bistveno manj razširjeno med prebivalstvom izrazito slovenskih mest, a so se proti sredi 18. stoletja postopoma tudi tu začeli kazati premiki. Tako so nepreklicno minili časi, ko celo mnogi mestni funkcionarji niso bili niti malo večji "državnega jezika". Razširitev dejanskega ali vsaj namišljenega obvladovanja nemščine se od srede stoletja kaže v dejstvu, da so mestni sodniki na Kranjskem drug za drugim pred deželnimi oblastmi prenehali prisegati slovensko, med njimi kot zadnji sodniki iz miniaturnih polruralnih mestec.<sup>78</sup>

Kot smo povedali že uvodoma, je jezikovna podoba naših mest od terezijanske, zlasti pa od jožefinske dobe dalje doživljala čedalje hitrejšo in občutnejšo spremembo. Jezikovna diferenciacija prebivalstva je postopoma, čeprav le začasno, dobila izrazito socialno obeležje, povezano z vsestranskim pospeševanjem nemščine kot državnega jezika, z njeno spremenjeno vlogo v izobraževalnem sistemu in nenazadnje z njeno modnostjo.<sup>79</sup>

Proces jezikovne nivelizacije na socialni osnovi se je, kot kaže, začel že zgodaj v štajerskih mestih z znatnim deležem nemškega prebivalstva, kjer so za to obstajali najugodnejši pogoji. Socialno bolj stoječi del prebivalcev nemškega rodu je materinsko slovenščino najprej v občevarju navzven, nato pa vse bolj tudi v zasebnem krogu, vse bolj zamenjeval z nemščino. Tako se je župnik v Slovenski Bistrici že leta 1760 pritoževal, da hodijo mnogi župljani, ki nemško niti ne razumejo, namesto k slovenski pridigi raje k nemški v minoritsko cerkev.<sup>80</sup> Odras spremenjenih jezikovnih razmerij v Mariboru slejkoprej predstavlja dokončno

<sup>74</sup> A. Leskovec (Politični (kot v op. 72) str. 199, 210) se sklicuje na pričevanja D. Trstenjaka, R. Puffa in A. Krempla; slednji je jezikovno znanje Mariborčanov označil kot »notslowenisch«. Prim. tudi Janez Cvirm, Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914), str. 10–12.

<sup>75</sup> F. Stele, Potovanje (kot v op. 41), str. 305.

<sup>76</sup> NŠAL, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 52/9, pag. 26; prim. J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih (kot v op. 41), str. 33.

<sup>77</sup> Zavrnitev kandidata za mestnega pisarja zaradi neznanja »der windischen Sprach« ne srečamo konec 16. stoletja le v izrazito slovenski Metliki (A. Dimitz, Urkunden zur Geschichte (kot v op. 62), str. 97), temveč tudi v tedaj zelo nemškem Slovenj Gradcu, in sicer z utemeljitvijo: »sintemallen er der windischen sprachen, so bei uns gengig (!), unerfahren« (Josip Mravljak, Protestantizem v Slovenjem Gradcu, v: Slovenj Gradec ob 700 letnici, Slovenj Gradec 1951, str. 34).

<sup>78</sup> Med letoma 1750 in 1771 je 25 krat slovensko priseglo 17 novoizvoljenih sodnikov, in sicer – pomenljivo – iz vseh deželnoknežjih mest razen iz Ljubljane, Novega mesta in Krškega, zadnji med njimi ravno iz najmanj pomembnih mestec Loža, Črnomlja in Kostanjevice (Peter Ribnikar, Slovenska prisežna obrazca iz srede 18. stoletja, v: Jezik in slovtvo (Ljubljana) XIX (1973/74), str. 260–262).

<sup>79</sup> Prim. S. Vilfan, Rechtsgeschichte (kot v op. 14), str. 212. – To dobo nazorno označuje opis, ki ga je o jezikovnem stanju v rodnem spodnještajerskem trgu Šoštanj podal Josip Vošnjak: »Mi /otroci/ iz trga smo večinoma že od doma znali nemško. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848. in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.« (Josip Vošnjak, Spomini, Prvi zvezek, Ljubljana 1905, str. 15–16). – Prim. tudi J. Cvirm, Trdnjavski trikotnik (kot v op. 74), str. 9–12. – O spremembah v izobraževalnem sistemu prim. Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I., Ljubljana 1988, str. 151 sl.; prim. Jože Ciperle, Oris razvoja šolstva na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja, v: Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1979, str. 431 sl.

<sup>80</sup> A. Ožinger, Vizitacijski zapisniki (kot v op. 11), str. 535.

izrinjenje slovenskih pridig iz mesta v predmestje,<sup>81</sup> v osemdesetih letih 18. stoletja pa srečamo tudi že zahteve po nemški pridigi in katezezi v dotlej izrazito slovenskem Ormožu in Novem mestu, čeprav v obeh mestih še v povezavi z začasno močnejšim dotokom nemškega življa.<sup>82</sup>

Končno se nam domala vsiljuje vprašanje, v kolikšni meri je glede ugotovljenih regionalnih razlik med kranjskimi in spodnještajerskimi mesti moč potegniti vzporednice med obravnavano »prednacionalno dobo« in znano štajersko–kranjsko dihotomijo s konca 19. in začetka 20. stoletja, ko so vsa spodnještajerska mesta – vključno z nekoč poudarjeno slovenskima Ormožem in Brežicami – po svoji zunanji podobi izrazito nemška, kranjska pa, z izjemo Kočevja, poudarjeno slovenska.<sup>83</sup> Eno je pri tem gotovo: nastavki poznejšega stanja so v zgodnjem novem veku več kot očitni. Občutne razlike med deželama v desetletjih pred razpadom monarhije torej niso nastale šele kot plod procesov moderne dobe zadnjega stoletja, ampak so bile v glavnem nadaljevanje stanja, segajočega globoko v stoletja pred oblikovanjem moderne narodne zavesti. V 19. stoletju je sicer prišlo do opaznih premikov v jezikovni podobi posameznih, zlasti štajerskih mest, kar pa se v širšem kontekstu kaže predvsem kot nivelizacija na regionalni – deželni osnovi: na Spodnjem Štajerskem v korist nemškega, na Kranjskem pa slovenskega jezika oziroma njegove politične in gospodarske moči.

#### Zusammenfassung

#### Regionale Unterschiede im Sprachbild bei der Bevölkerung der slowenischen Binnenstädte vom 16. bis zum 18. Jahrhundert

Boris Golec

Die Untersuchung des äußeren Sprachbildes aller 20 Binnenstädte des heutigen Slowenien hat gezeigt, daß die Wurzeln für die bekannte krainisch-steirische Dichotomie »slowenisch-deutsch« in den Jahrzehnten vor dem Untergang der Monarchie weit zurück in den Jahrhunderten, die der Herausbildung des modernen Nationalbewußtseins vorausgingen, zu suchen sind.

Aufgrund von Berichten über den Sprachgebrauch in der Öffentlichkeit, vor allem kirchlichen Predigten, sowie der Feststellung der ethnischen Herkunft des Familiennamenfonds können die Städte in drei Typen aufgegliedert werden: 1. ausgesprochen deutsche Städte, 2. zweisprachige Städte und 3. ausgesprochen slowenische Städte. Während in Krain der Typ der ausgesprochen slowenischen Stadt bei weitem überwog (11 von 13 Städten) – zu den ausgesprochen deutschen Städten gehörte nur Kočevje (Gottschee), zu den zweisprachigen aber Ljubljana (Laibach) – zeigten die sieben untersteirischen Städte ein wesentlich anderes Sprachbild. Ausgesprochen slowenisch waren nur die Grenzstädtchen Brežice (Rann) und Ormož (Fridau), drei mittelgroße Städte (Celje/Cilli, Slovenska Bistrica/Windischfeistritz und Slovenj Gradec/Windischgraz werden zu den zweisprachigen gezählt, die beiden bedeutendsten (Maribor/Marburg und Ptuj/ Pettau) gehörten zum Typ der ausgesprochen deutschen Stadt. Die Grundbedingung für den Weiterbestand der deutschen Sprachgemeinschaft und ihrer Sprache in den Städten mit durchaus slowenischem Hinterland bildete bei allen Städten ein ausreichender und kontinuierlicher Zuzug deutscher Zuwanderer.

Das Bild begann sich von der Zeit des aufgeklärten Absolutismus an wesentlich zu verändern, als der Gebrauch der deutschen Sprache als favorisierter Staatssprache zunehmend zum sozialen Faktor wurde, und es auch unter der Stadtbevölkerung, vor allem in der Steiermark, zu einer zeitweiligen sprachlichen Nivellierung auf sozialer Grundlage kam.

<sup>81</sup> Gl. op. 39.

<sup>82</sup> Prim. Nada Jurkovič, Šolstvo (1676–1847) in bratovščina sv. Rešnjega telesa (1661–1787) v Ormožu, v: Ormož skozi stoletja III, Ormož 1988, str. 166; Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 146.

<sup>83</sup> O jezikovni podobi mest v luči t.i. občevalnega jezika po zadnjem avstrijskem ljudskem štetju leta 1910 gl. Spezialortrepertorium der österreichischen Länder. Bearbeitet auf grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, IV. Steiermark, V. Kärnten, VI. Krain, Wien 1918.